

HAL
open science

Federalisme i/o catalanisme

Josep Pich Mitjana

► **To cite this version:**

| Josep Pich Mitjana. Federalisme i/o catalanisme. Catalonia, 2020, 26, pp.49-68. <hal-03591017>

HAL Id: hal-03591017

<https://hal.science/hal-03591017v1>

Submitted on 28 Feb 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

HAL Authorization

Federalisme i/o catalanisme¹

Josep PICH MITJANA
Universitat Pompeu Fabra
josep.pich@upf.edu

Résumé : Après la Guerre de Succession, à partir de 1714, l'Espagne a été caractérisée par son système politiquement centralisé et pour promouvoir l'uniformité culturelle, autant pendant la monarchie absolutiste et plus tard, avec la mise en place du libéralisme. En Catalogne, cependant, il y avait une opposition généralisée au centralisme. Cet article explique comment une tendance du fédéralisme catalan était liée à la naissance de la politisation du catalanisme et à son évolution jusqu'à sa transformation en un mouvement explicitement indépendantiste, suite à la condamnation de la Cour Constitutionnelle du 28 juin 2010, qui a considérablement modifié le Statut d'Autonomie de 2006.

Abstract: After the War of Succession, from 1714, Spain was characterized by its politically centralized system and to promote the cultural uniformity, as much during the absolutist monarchy and later, with the establishment of liberalism. In Catalonia, however, there was widespread opposition to centralism. This article explains how a tendency of Catalan federalism was linked to the initial politicization of *catalanism* and its evolution until it was transformed into an explicitly separatist movement, following the sentence of the Constitutional Court of June 28, 2010, which substantially modified the 2006 Statute of Autonomy.

Mots-clés : fédéralisme, catalanisme, centralisme, décentralisation, séparatisme.

Keywords: federalism, *catalanism*, centralism, decentralization, separatism.

Des de la instauració de la dinastia dels Borbons, després de la Guerra de Successió, Espanya es caracteritzà pel seu sistema políticament centralista i culturalment uniformitzador, tant durant la monarquia absolutista com posteriorment amb la instauració del liberalisme. No obstant, a Catalunya hi havia una àmplia oposició al

¹ Aquest treball forma part del projecte col·lectiu d'investigació: «“Fisión” y “Fusión” estatales en los sistemas políticos contemporáneos: el excepcionalismo y los cambios de fronteras». HAR2015-67658-P (MINECO/FEDER, UE) vinculat al Grup de Recerca en Estats Nacions i Sobiranes (GRENS) de la UPF. També forma part del Grup d'Investigació Consolidat reconegut per l'AGAUR: «Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (S. XVI-XXI)». Referència: (2017 SGR 1041). Aquesta article té com a precedents: CAMINAL, Miquel i PICH, Josep. «Federalisme i catalanisme (1868-2010)». *Activitat parlamentària*, 21 (abril de 2010), p. 8-15 i PICH, Josep. «Federalisme, “cafè per a tothom” i crisi de l'estat de les autonomies». A REIG TAPIA, Alberto i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Transiciones en el mundo contemporáneo*. Tarragona y Ciudad de México: Universitat Rovira i Virgili, Publicacions URV y Universidad Nacional Autónoma de México, 2016, p. 177-206.

centralisme, des de l'austriacisme, tal com el formulà Ernest Lluch². Posteriorment, existí un neoforalisme³, que enyorava les llibertats de la Corona d'Aragó, així com el federalisme del Sexenni revolucionari i la primera República (1868-1874) i el catalanisme, des del seu sorgiment a mitjans del segle XIX, fins a la seva crisi el 2010. Aquest article explica com una tendència del federalisme català va estar vinculada a la politització del catalanisme i l'evolució d'aquest fins a transformar-se en un moviment explícitament independentista.

Federalisme

El concepte federalisme prové de la paraula llatina *foedus*, és a dir, tractat o pacte. El 1748, Charles Louis de Secondat, baró de la Brèda i de Montesquieu, al seu tractat de teoria política *De L'Esprit des Loix*, dedica el llibre IX a: «Des loix, dans le rapport qu'elles ont avec la force défensive» i el primer capítol d'aquest llibre a: «Comment les républiques pourvoient à leur sûreté». A aquest capítol, Montesquieu afirma que si una república era petita, la destruiria una potència estrangera, però si era gran seria anihilada pel que identificava com a *vici interior*. Aquest doble inconvenient afectaria igualment als règims democràtics com als aristocràtics, tant si eren bons com dolents. Es tractaria d'un defecte estructural pel que:

Ainsi il y a grande apparence que les hommes auroient été à la fin obligés de vivre toujours sous le gouvernement d'un seul, s'ils n'avoient imaginé une manière de constitution qui a tous les avantages intérieurs du gouvernement républicain, & la force extérieure du monarchique. Je parle de la république fédérative. Cette forme de gouvernement est une convention, par laquelle plusieurs corps politiques consentent à devenir citoyens d'un état plus grand qu'ils veulent former. C'est une société de sociétés, qui en sont une nouvelle, qui peut s'agrandir par de nouveaux associés qui se sont unis⁴.

Per a Montesquieu el republicanisme federal era una: «société de sociétés, qui en sont une nouvelle», és a dir, un Estat compost. La vertebració territorial, tant en una monarquia com en una república pot ser simple, políticament centralista i culturalment uniformitzada, o composta, és a dir, descentralitzada i pluricultural. A la segona meitat del segle XIX, bona part dels imperis eren Estats compostos, com el britànic, l'austro-hongarès o l'alemany, mentre que el federalisme estava vinculat als republicans que prenién com a referents a les repúbliques federals nord-americana i suïssa.

La primera Constitució liberal espanyola és la de 1812, promulgada a l'Assemblea Constituent gaditana el dia de sant Josep pel que va ser coneguda com la *Pepa*. Aquesta promulgà la llibertat política, tot i mantenir l'estricta confessionalitat catòlica de l'Estat, alhora que formularen la primera definició liberal de la nació, tant per a la península ibèrica com per als territoris americans de les *Espanyes*. A Cadis començà la història constitucional

² LLUCH, Ernest. *L'Alternativa catalana. 1700-1714-1740 Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria. Teoria i acció austriacistes*. Vic: Eumo, 2000 i *Las Españas vencidas del siglo XVIII. Claroscuros de la ilustración*. Barcelona: Crítica, 1999.

³ LLUCH, Ernest. «El Liberalismo fuerista en el s. XIX: Corona de Aragón y País Vasco». *Derechos históricos y constitucionalismo útil*. Bilbao: Fundación BBV. Documenta, 2000, p. 45-59. Per una visió molt crítica sobre el neoforalisme vegeu: MARFANY, Joan Lluís. *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Ed. 62, 2017, p. 479-488, 536-537 i 651.

⁴ MONTESQUIEU [SECONDAT, Charles Louis de]. *De L'Esprit des Loix. Ou du rapport que les Loix doivent avoir avec la Constitution de chaque Gouvernement, les mœurs, le climat, la religion, le commerce, &c. à quoi l'Auteur a ajouté des recherches nouvelles sur les Loix Françaises, & sur les Féodales*. Amsterdam: Chez Chatelain, 1749.

espanyola, ahora que «se quiso frenar cualquier deriva hacia el federalismo»⁵. La *Pepa* era vista per als republicans catalans de principis del segle XX com una mala còpia del sistema polític francès, excepte en l'uniformisme. De fet, el centralisme uniformitzador francès era el model en que s'emmirallaren la major part dels liberals espanyols⁶.

Les Constitucions espanyoles entre 1812 i el franquisme es caracteritzaren per l'elogi del centralisme unitarista i el rebuig a l'opció federal, tal com es pot constatar en la major part dels manuals de Dret Públic espanyols del període. Aquests no es prenen la molèstia de «presentar una descripción rigurosa de lo que es una Constitución federal. Además, al rechazo de la opción federal se le acompaña el elogio de la centralización y la defensa del Estado nacional»⁷.

Fernando Garrido va ser un dels primers a defensar el federalisme a Espanya a l'escriure: *La República Democrática Federal Universal. Nociones elementales de los principios democráticos, dedicadas a las clases productoras*. La primera edició va ser publicada a Lleida, el 1855, i se'n van fer setze edicions; la darrera amb pròleg de Castelar, i amb els dos projectes de Constitució federal elaborats per les Corts de 1873⁸.

A la segona meitat del segle XIX, la cultura catalana es trobava en una situació crítica, ja que la major part dels catalans amb una situació benestant acceptaven que el català era un dialecte del castellà que subsistia fonamentalment entre les classes populars. En aquest període, la societat catalana evolucionà de l'entusiasme espanyolista generat per la guerra d'Àfrica de 1860, a la reivindicació de la pròpia nacionalitat, després del triomf de la revolució democràtica de 1868. Aquest procés va ser impulsat per la Renaixença o catalanisme literari, un moviment heterogeni i ideològicament plural. Aquesta estava constituïda, d'una banda, per la tendència culturalista i elitista vertebrada entorn dels Jocs Florals de Barcelona, «restaurats» el 1859 i, per aquest motiu, als seus partidaris els identificaven com a «jocsfloralescos». De l'altra, la popular i de tarannà progressista dels humoristes, tot i que els seus rivals els anomenaven «xarons», és a dir, bromistes de mal gust. Aquests defensaven la difusió de la llengua catalana entre les classes populars, a través del teatre, de la premsa humorística, la poesia popular i estaven encapçalats per Frederic Soler, *Pitarra*.

Els fundadors de la Renaixença culta estaven compromesos amb el projecte nacional espanyol, fins al punt que el mateix dia de la «re»instauració dels Jocs Florals, el secretari del consistori, Antoni de Bofarull va dir: «si bé gosem en lo recort de allí ahont venim com catalans [...] per marxar ab més goig y ab més companyia allá ahont anem com espanyols»⁹.

Víctor Balaguer, un dels principals impulsors dels Jocs Florals, reivindicava que el «renacimiento catalán se hizo por los catalanes que escribieron en castellano.» El projecte

⁵ PORTILLO VALDÉS, José M. «Nación política y territorio económico. El primer modelo provincial español (1812)». *Historia contemporánea*, 12 (1985), p. 248.

⁶ PICH MITJANA, Josep. «La constitució de Cadis de 1812 i el republicanisme. Les perspectives divergents de Pi i Margall i Labra». *Rubrica Contemporanea*, 1 (2012), p. 111-137.

⁷ ARBÓS MARÍN, Xavier. «Doctrinas constitucionales y federalismo en España». *WP, Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)*, 245 (2006), p. 48.

⁸ S.A. [NAKENS, José]. «Fernando Garrido». *El Motín. Periódico satírico semanal*, 22 (28 de maig de 1892), p. 1. MALUQUER DE MOTES, Jordi a GARRIDO, Fernando. *La Federación y el socialismo*. Barcelona: Mateu, 1970. AJA, Eliseo. *Democracia y socialismo en el siglo XIX español: el pensamiento político de Fernando Garrido*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo, 1976. MARTÍNEZ PASTOR, Eugenio. *Fernando Garrido, su obra y su tiempo*. Cartagena: Instituto de Estudios Cartagineses, 1976. PICH MITJANA, Josep. Pròleg a GARRIDO, Fernando. *Los Estados Unidos de Iberia*. Barcelona: Edicions Online del GRENS, 2014, p. I-XII.

⁹ ALMIRALL, Miquel. «L'espanyolitat dels fundadors de la Renaixença». *L'Avenç*, 169 (1993), p. 58-61. GHANIME, Albert. «L'Historia de Catalunya y de la Corona de Aragón de Víctor Balaguer, aportacions i reflexions per a una contextualització». *Cercles*, 19 (2016), p. 261-304.

nacional de Balaguer no seria català, «sinó l'espanyol. Però una Espanya que de cap manera s'identificava únicament i exclusivament amb Castella»¹⁰. El 1868, arran de la presidència d'en Balaguer, assistiren als Jocs Florals una important delegació de literats occitans encapçalats per Frederic Mistral¹¹.

Els Jocs Florals era un certamen poètic –celebrat el primer diumenge de maig– que utilitzava un català culte i de difícil comprensió per a les classes populars. Aquest tipus d'activisme cultural difícilment podia generar un moviment polític de recuperació de l'autogovern català, tal com va passar amb els *felibres* occitans, on una petita elit generà un gran moviment cultural que no va promoure la recuperació de la nacionalitat occitana. En canvi, a Catalunya –a diferència d'Occitània–, a més, de la Renaixença culta, també hi havia una altra Renaixença, la popular. Aquesta difonia el català a través del teatre i de la premsa, inicialment des d'una vessant humorística i paròdica. Era un moviment que donava suport a les corals dirigides per Josep Anselm Clavé i als carnivals de Barcelona, on la diversió i la filantropia confluien amb la recuperació de la llengua catalana, a través del «català que ara es parla», és a dir, escrivien de la mateixa manera que parlaven els barcelonins de la segona meitat del segle XIX. Aquest grup va influir als joves que, a finals del segle XIX, es vertebraven entorn de la revista *L'Avens*, sobre la necessitat d'establir una normativa lingüística que equiparés al català amb la resta d'idiomes dels països desenvolupats¹².

La major part dels estudis sobre la Renaixença es centren en la seva tendència culta i prescindeixen de l'activitat dels *humoristes*. No obstant, les autoritats isabelines –quan Espanya era un dels estats més políticament centralitzats i culturalment uniformitzats del període– no els preocupava l'activitat dels «jocsfloralescos», fins al punt que els cedien edificis oficials, com l'Ajuntament de Barcelona, perquè hi celebressin els seus certàmens poètics, als que assistien les principals autoritats. No els intranquil·litzaven, perquè basaven el seu activisme cultural en escriure versos sobre un passat idealitzat, en una llengua que resultava difícil d'entendre a la major part dels catalans. En canvi, el que amoïnava a les autoritats isabelines era l'activitat dels «xarons», perquè trencaren el monopoli públic de la llengua castellana, amb la publicació de versos satírics, de periòdics humorístics i especialment amb la consolidació del teatre professional en llengua catalana. El govern reaccionà primer amb l'increment de la censura i, posteriorment, el 1867, amb la Reial Ordre que prohibia estrenar obres de teatre escrites íntegrament amb el que les autoritats isabelines anomenaven *dialecte regional*, perquè «esta novedad ha de contribuir forzosamente a fomentar el espíritu autóctono de las mismas, destruyendo el medio más eficaz para que se generalice el uso de la lengua nacional», tot i que únicament a Catalunya es desenvolupava un teatre professional en *dialecte regional*. La Reial Ordre va deixar d'aplicar-se amb el triomf de la revolució democràtica de 1868.

¹⁰ GHANIME, Albert. «L'Historia de Catalüña... ». *Op. cit.*, p. 286-289 i 302.

¹¹ ROURE, Conrad. *Memòries de Conrad Roure. Recuerdos de mi larga vida*. Toms I-III, Vic: Eumo, 2010, p. 442-453. BLADÉ DESUMVILA, Artur. *Felibres i catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1961. ROCA, Rafael [a cura de]. *Teodor Llorente patriarca de la Renaixença*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2011, p. 396-397.

¹² ROURE, Conrad. *Memòries de Conrad Roure. Op. cit.*, p. 119-123 i 256-391. CURET, Francesc. *Història de Teatre Català* Barcelona, Aedos, 1967, p. 121. SUNYER, Magí. «La llengua catalana, del col·loquialisme a l'alta cultura». A ANGUERA Pere (dir.), «La consolidació del món burgès 1860-1900». A RIQUER, Borja de. *Història, política, societat i cultura dels països catalans*, vol. 7. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 284-288. OTEO SANS, Ramon. «Xarons, truculents i sentimentals: la cultura de fulletó i la sàtira estripada». A ANGUERA, Pere (dir.) «La consolidació...». *Op. cit.*, 1996, p. 341 i 343-348; PICH, Josep. «La Renaixença Popular. De l'espanyolisme de la guerra d'Àfrica a l'inici de la represa de la cultura nacional catalana (1859-1868)». A FONTANA, Josep. *Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*. Barcelona: Crítica, 2004, i PICH, Josep. *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall (1841-1904)*. Vic: Eumo, 2004, p. 39-61.

La Renaixença, amb les seves vessants culta i popular, era un moviment romàntic, ja que aspirava a que Catalunya renaqués de les seves cendres. A tall d'exemple, un dels principals periòdics catalanistes, *La Renaixensa* (1871-1905), adoptà com a símbol a la mitològica au Fènix, ja que aquesta renaixia cada cop més forta de les seves cendres.

El pronunciament contra el règim isabelí iniciat a Cadis, el setembre de 1868 es transformà a Barcelona en una revolució democràtica que es concretà en el desig generalitzat de transformacions estructurals del sistema polític espanyol, així com també en el sorgiment i la consolidació del moviment republicà federal¹³.

El 4 de octubre de 1868, el dirigent demòcrata José María Orense Milá de Aragón Herrero, marquès de la Albaida, arribà a Barcelona. Havia estat exiliat a Suïssa i va ser el primer a defensar en una assemblea política que Catalunya:

con sus antiguos fueros, con su carácter enérgico, con su amor al trabajo y sin propensión a vivir del presupuesto, tiene lo necesario para gobernarse como los mejores Estados de América. Usemos la libertad de imprenta, de la palabra, de la asociación, para decir muy alto: acabaron los reyes de España, sólo cabe ya la federación y que la unidad sea para la defensa del territorio¹⁴.

També animà al seu auditori a que fundessin la primera associació política federal catalana: el Club dels Federalistes. Els seus principals impulsors van ser Gonçal Serraclara, Valentí Almirall i Manuel de Lasarte. El Club difongué la propaganda federal amb opuscles com: *Les Bases para la constitución federal de la nación española y para la del Estado de Catalunya*, el 1868, o amb *Idea exacta de la federación. Datos para la organización de la República Federal Española*, el 1869, amb els que reiniciaren el debat sobre el model de vertebració territorial espanyol¹⁵. També, establiren una primera vinculació entre federalisme i catalanisme, alhora que s'identificaven com a federals intransigents.

Els objectius del republicanisme federal els sintetitzaren a la capçalera de *Lo Somatent. Periodich polítich lliberal*, on sintetitzaren el seu ideari en català pre fabrià:

Llibertat en todas las manifestaciones, todos los derechos individuales, abolición de quintas, desestancamiento de todo lo estancado. República federal única forma de gobierno que puede admitir la democracia española si estima sus principios y la vida de las provincias. Sufragio Universal. Milicia nacional. Economías, destrucción del monopolio, inviolabilidad de la correspondencia y del domicilio, abolición de la esclavitud, derechos a las Antillas¹⁶.

El maig de 1869, el grup que es vertebrà en torn del Club dels Federalistes impulsà la constitució del Comitè provincial barceloní del Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF) i, posteriorment, l'«assemblea confederada de Catalunya, Aragó, València i Balears» coneguda com el pacte de Tortosa. Aquesta era la primera expressió pràctica del federalisme pactista que, teòricament, defensava Pi i Margall, però el pacte dels antics territoris que havien format part de la Corona d'Aragó implicà que la iniciativa del moviment republicà federal passés, en paraules d'Hennessy, «del partido parlamentario a los federales de provincia»¹⁷; un canvi que perjudicava els interessos de Pi i Margall com a principal dirigent espanyol del republicanisme federal. La direcció del PRDF impulsà

¹³ GABRIEL, Pere. Pròleg, a Josep PICH, *Federalisme i catalanisme... Op. cit.*, p. 15-19.

¹⁴ ROURE, Conrad. *Recuerdos de mi larga vida... Op. cit.*, p. 34-35 i 109-127; FELIU, Antoni. *El Diluvio*, Barcelona (8 de gener de 1917), i TUBINO, Francisco María. *Historia del Renacimiento literario en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid: Tello, 1880, p. 427-431.

¹⁵ GONZÁLEZ CASANOVA, José Antonio. *Federalisme i Autonomia a Catalunya (1868-1938)*. Barcelona: Curial, 1974, p. 104-112.

¹⁶ Vegeu la CAPÇALERA de *Lo Somatent. Periodich polítich lliberal* (24 d'octubre de 1868).

¹⁷ HENNESSY, Charles A. M. *La República federal en España*. Madrid: Aguilar, 1966, p. 75 i 115.

la recentralització de la direcció del republicanisme federal amb el Pacte Nacional, el 30 de juny de 1869.

La discrepància dels federals intransigents barcelonins amb la direcció del republicanisme federal espanyol començà a ser notòria, quan el dirigent progressista i ministre de Governació Práxedes Mateo Sagasta va promulgar l'ordre que obligava a tots els càrrecs públics a jurar la Constitució monàrquica de 1869 o dimitir de la funció pública exercida. La direcció del PRDF aconsellà als càrrecs electes del seu partit que juressin per imperatiu legal. En canvi, Almirall i els seus partidaris s'hi oposaren i per mantenir el seu criteri perderen el control dels Comitès local i provincial del republicanisme federal barceloní i la direcció del pacte de Tortosa. Els federals intransigents van voler explicitar el seu malestar amb la dissolució del *Club dels federalistes*, però abans de dissoldre'l començaren a publicar el diari *El Estado Catalán*, dirigit per Almirall, com a portaveu dels federals intransigents barcelonins¹⁸.

L'objectiu del diari dirigit per Almirall era intentar recuperar la direcció política i doctrinal del republicanisme federal barceloní. Per tant, iniciaren una campanya molt incisiva i vehement contra els principals dirigents del PRDF i els seus partidaris. La publicació del portaveu dels federals intransigents evidencià la divisió del republicanisme federal a la capital catalana, quan Barcelona era un dels principals nuclis del republicanisme federal espanyol. El projecte doctrinal dels federals intransigents barcelonins es caracteritzava pel seu idealisme, ja que pensaven que les idees estaven per sobre de les persones, pel seu dogmatisme, a l'assegurar que posaven el seu projecte per sobre de qualsevol tàctica política, i pel seu maximalisme, tal com reflectia el seu lema: «o tot o res». Tot plegat, feia que no acceptessin cap pacte que impliqués alguna minva del seu projecte polític i doctrinal, plantejament que dificultava la concreció pràctica dels seus objectius polítics. Els centralistes els acusaven de defensar un projecte polític separatista, mentre que el grup que encapçalava Almirall els replicava que confonien la uniformitat que volien destruir, amb la unitat espanyola que pretenien conservar amb la transformació d'Espanya en una federació.

Entre finals de 1872 i principis de 1873, la crisi política s'accentuà pel manteniment dels vells problemes: la guerra contra els independentistes cubans, la incompetència de l'administració pública i la inestabilitat política, als que s'afegí l'inici de la tercera guerra carlina, els problemes de disciplina a l'exèrcit i la radicalitat del moviment obrer organitzat pels internacionalistes. En aquestes circumstàncies, el 10 de febrer de 1873, el rei Amadeu I abdicà i els líders dels radicals pactaren amb la direcció del PRDF la proclamació de la República. El febrer de 1873, quan Barcelona es trobava en ple procés per iniciar la federació des de baix, Almirall considerava que la seva vida perillava i marxà a Madrid per a publicar-hi *El Estado Catalán* que, com era previsible, va ser rebut amb hostilitat per gairebé tota la premsa política madrilenya¹⁹.

Antoni Rovira i Virgili afirmava que Francesc Pi i Margall i Valentí Almirall eren els principals teoritzadors federalistes, tot i que caldria afegir-hi el krausisme de Nicolás Salmerón²⁰, malgrat que alguns dirigents republicans vinculats al krausisme remarcaven el seu nacionalisme espanyol. A tall d'exemple, Emilio Castelar afirmava, el 23 de juliol de 1873, que: «Y tenedlo entendido de ahora para siempre: yo amo con exaltación á mi

¹⁸ PICH MITJANA, Josep. *Valentí Almirall i el federalisme intransigent*. Barcelona: Afers, 2006, p. 63-91.

¹⁹ *Ibid.*, p. 285-293.

²⁰ ROVIRA I VIRGILI, Antoni. *Lectura de Pi i Margall*. Barcelona: Edicions la Magrana i Diputació de Barcelona, 1990, p. 139. CAGIAO, Jorge. «Introducción». *Tres maneras de entender el federalismo. Pi y Margall, Salmerón y Almirall. La teoría de la federación en la España del siglo XIX*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2014, p. 19-28.

patria y antes que á la libertad antes que á la República, antes que a la federación, antes que á la democracia, pertenezco á mi idolatrada España»²¹.

L'obertura política de la Restauració i la progressiva supressió de la censura, primer als llibres i posteriorment a la premsa, va permetre que els republicans federals reprenguessin la seva activitat política. D'aquesta manera, el 1878, Almirall publicà els *Escritos Catalanistas*, on formulà l'embrió del programa del moviment modernista català²². No obstant, el que realment desitjava era tornar a l'activitat política, a través del debat periodístic. El 1879, el govern promulgà una nova llei d'impremta que tolerava l'edició de diaris polítics d'oposició. La nova normativa li va permetre publicar el primer diari polític escrit en català, el *Diari Català* (1879-1881). Aquest és una fita cabdal a la història del periodisme català, al procés de normalització de la llengua i a la politització del catalanisme. El 1881, Almirall i els seus partidaris trencaren la seva vinculació amb el republicanisme federal espanyol encapçalat per Pi i Margall, quan es posaren de manifest les seves respectives discrepàncies polítiques i doctrinals²³. Aquest trencà amb el PRDF i intentà polititzar el catalanisme.

Catalanisme

El 1882, constituïren el Centre Català. No obstant, per a aconseguir el suport de la major part de les tendències de la Renaixença els primers estatuts del Centre prohibien que hi discutissin de política i de religió. Inicialment, era una barreja entre grup de pressió i d'Ateneu. Tanmateix, el 1883, el segon Congrés Catalanista aprovà la ruptura del catalanisme amb els partits d'àmbit estatal i modificaren els estatuts del Centre, perquè fos la primera associació política catalanista²⁴.

Durant aquest període, el projecte catalanista encapçalat per Almirall era ideològicament plural, socialment interclassista, regeneracionista, modernitzador i accidentalista en la forma de govern. Intentà polititzar el moviment catalanista amb un projecte federal d'orientació sobiranista que tenia com a referents els moviments *autonomistes* hongarès i irlandès, així com els sistemes polítics nord-americà i suís. També dotà a l'incipient moviment polític catalanista d'un escrit reivindicatiu, la *Memòria en defensa dels interessos morals i materials de Catalunya*, més coneguda com el *Memorial de Greuges*, el 1885, i una munió impressionat de treballs com *Les Cartes a mon amic C*, un *catecisme doctrinal* per a facilitar la formació dels catalanistes; *La Confederación Suiza y la Unión Americana. Estudio político comparativo*, que el confirmava com el millor especialista català i espanyol en Dret Polític comparat; *L'Espagne telle qu'elle est*, un assaig polític i sociològic, redactat en un estil gairebé esperpèntic, on criticava l'Espanya de la Restauració, alhora que hi denunciava que el sistema polític d'aquell període es basava en una aliança de l'oligarquia política amb el caciquisme rural que convertia les eleccions en una farsa. Les seves crítiques al caciquisme s'avançaren en més

²¹ CASTELAR, Emilio. «Discurs parlamentari, sessió del 23 de juliol de 1873». *La Flaca*, tom II, 78 (21 d'agost de 1873), p. 3.

²² A. Z. [ALMIRALL, Valentí]. *Escritos Catalanistas. El Renacimiento Catalán. Las leyes forales y el carlismo en Cataluña*. Barcelona: Impremta de Pedro Casanovas, 1868 [1878], p. 50-74. VALENTÍ FIOL, Eduard. *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1973, p. 111-113 i 124-138. HINA, Horst: *Cataluña y Castilla en el debate cultural 1714-1939*. Barcelona: Península, 1986, p. 158. CACHO VIU, Vicente. *Els modernistes i el nacionalisme cultural*. Barcelona: La Magrana, 1984, p. IX-X i XVII.

²³ PICH, Josep. *Federalisme i catalanisme... Op. cit.*, p. 181-186.

²⁴ PICH, Josep. «La génesis del catalanismo político. De los inicios de la Restauración a la crisis del Centre Català». *Hispania. Revista Española de Historia*, 229 (2008), p. 437-470.

d'una dècada a les de Joaquín Costa. No obstant, la seva principal contribució doctrinal és *Lo Catalanisme*, el 1886. El llibre està dividit en tres parts. A la primera, explica els motius que legitimen el moviment catalanista per a elaborar una alternativa modernitzadora per a Espanya. A la segona, defensa que el catalanisme polític es fonamenti en el particularisme liberal d'orígens anglosaxons. A la darrera, presenta les possibles aplicacions pràctiques del sistema particularista, que ell entenia com a sinònim de federalisme, tant en la forma de govern republicana com en la monàrquica²⁵.

Almirall impulsà una visió progressista del catalanisme basada en el contrast entre el progrés i la modernitat política catalana envers de l'endarreriment de Castella. El lema del Centre Català era «Catalunya y avant». Encara que no ho va dir mai per a Almirall el seu ideari catalanista es sintetitzaria en que Catalunya seria moderna o no seria; un projecte que xocava amb el catalanisme vinculat al catolicisme formulat pel bisbe Torras i Bages a *La Tradició Catalana*, i encara que tampoc ho va dir mai, el seu pensament es podria sintetitzar en què Catalunya seria catòlica o no seria²⁶.

Entre 1886 i 1887, semblava que el catalanisme polític i el Centre Català es consolidaven, però havien d'enfrontar-se amb les campanyes crítiques de totes les opcions polítiques del període, tant centralistes com federalistes, amb les diferents tendències internes dins del Centre i amb l'inici de la davallada física d'Almirall. El 1887 es presentaren dues candidatures a la direcció del Centre; s'imposà l'encapçalada per Almirall, però el sector dissident no va acceptar la derrota i va promoure l'escissió. Aquests constituïren la Lliga de Catalunya que, posteriorment, impulsà la creació de la Unió Catalanista, el 1891, que establí el seu programa polític amb les Bases de Manresa de 1892. La definitiva politització del catalanisme arribà després de la crisi generada per la derrota a la guerra amb els EUA, el 1898, i la pèrdua de la major part de les colònies ultramarines. Finalment, un dels grups de la Unió Catalanista impulsà la Lliga Regionalista, liderada per Enric Prat de la Riba, que va ser la formació política catalanista majoritària, durant les primeres dècades del segle XX²⁷. En aquest període, Ucelay-Da Cal remarca el paper nuclear del nacionalisme cubà en el sorgiment i creixement dels nacionalismes estatal i subestats espanyols²⁸.

Al període conegut com la *Belle Époque* hi havia el convenciment que hi hauria una *Gran Guerra* que enfrontaria a les principals potències per a mantenir o establir una nova hegemonia mundial. En aquest context, els defensors de la nació basada en el poble confiaven que els grans imperis es transformarien en veritables estats nacionals. A més,

²⁵ PICH, Josep. *El Centre Català. La primera associació política catalanista (1882-1894)*. Catarroja: Afers, 2002.

²⁶ PICH, Josep i MARTÍNEZ FIOL, David. «Les construccions identitàries de la catalanitat vuitcentista». A VENTEO, Daniel. *Símbols del catalanisme*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 2019, p. 212-247.

²⁷ LLORENS VILA, Jordi. *La Lliga de Catalunya i el Centre Escolar Catalanista: dues associacions del primer catalanisme polític*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996. Del mateix autor *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític. Dels orígens a la presidència del Dr. Martí i Julià: 1891-1903*. Barcelona: PAM, 1992. MOLAS, Isidre. *Lliga catalana: un estudi d'estasiologia*. Barcelona: Edicions 62, 1973. RIQUER, Borja de. *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme, 1898-1904*. Barcelona: Edicions 62, 1977. FERRER, Miquel. *De la fundació de la Lliga Regionalista a la Primera Guerra Mundial (1901-1918)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1977. EHRLICH, Charles E. *Lliga Regionalista: Lliga Catalana, 1901-1936*. Barcelona: Institut Cambó Alpha, 2004. GRAU, Josep. *La Lliga Regionalista i la llengua catalana, 1901-1924*. Barcelona: PAM, 2006, i IZQUIERDO BALESTER, Santiago. *La Primera victòria del catalanisme polític: el triomf electoral de la candidatura dels «quatre presidents» (1901)*. Barcelona: Pòrtic, 2002.

²⁸ UCELAY-DA CAL, Enric. «Cuba y el despertar de los nacionalismos en la España peninsular», *Studia Historica. Historia Contemporánea, Universidad de Salamanca*, 15, (1997), p. 151-192 i del mateix autor *Breve historia del separatismo catalán*. Barcelona: Editorial B, 2018. Vegeu també FRADERA, Josep M. *La Nación imperial. Derechos, representación y ciudadanía en los imperios de Gran Bretaña, Francia, España y Estados Unidos, 1750-1918*. Barcelona: Edhasa, 2015.

els partidaris de les nacionalitats oprimides aspiraven a aconseguir la seva *autonomia* política i el respecte a les seves cultures. En molts casos, aquests moviments associaven les seves reivindicacions polítiques, culturals i socials a la instauració d'un nou règim democràtic i republicà. En aquest context, es constituí la «*Union des Nationalités*» (UdN), el 1912, també coneguda com a «*Office Central des Nationalités*» o «*Bureau des Nationalités*». Aquesta organització pretenia ser un *lobby* que impulsés la creació d'una corrent d'opinió favorable al dret a la autodeterminació de les nacionalitats. També volien contribuir al progrés de la pau universal, suposadament perpètua, i a l'organització d'una federació europea i mundial de nacionalitats, on aquestes serien autònomes, al temps que mantindrien les seves respectives personalitats culturals²⁹. La UdN era una mena d'internacional de les nacionalitats oprimides.

Els fundadors de la UdN procedien dels progressistes radicals francesos, així com de diferents moviments nacionalistes europeus ideològicament radicals i, bona part d'ells, vinculats a la francmaçoneria, entre els que hi haurien «indépendantistes catalans, ukraïniens et lituens»³⁰. No obstant, un dels actors del catalanisme polític que mostrà més interès per la UdN va ser la Lliga Regionalista, una formació que ni era independentista, ni republicana, ni radical, ni maçònica. De fet, la Lliga era un partit nacionalista català, amb objectius autonomistes, amb una concepció política elitista, conservadora i catòlica³¹.

El desembre de 1913, el govern espanyol en mans dels conservadors promulgà, a través d'un Reial Decret, la Llei de Mancomunitats que possibilità la unió de diferents Diputacions provincials. No obstant, la llei únicament l'aplicaren les Diputacions catalanes i aquestes elegiren com a president a Prat de la Riba³².

La Lliga es vinculà a la UdN a través del polític, arquitecte i historiador de l'art Josep Puig i Cadafalch i del escriptor *filodorsia* Alfons Maseras. Aquest era un dels protegits d'Eugeni d'Ors, *Xenius*. El 1915, Maseras publicà *Pancatalanisme. Tesi per a servir de fonament a una doctrina*, a partir de les tesis imperialistes enunciades per Prat de la Riba³³, on formulà la concepció política dels Països Catalans. El 26 i 27 de juny 1915, al II Congrés de la UdN Maseras llegí una declaració en la que en nom de Catalunya s'adherí a la causa de les nacionalitats, alhora que defensava la voluntat d'autogovern dels catalans, quan a la fi de la guerra sorgís el nou ordre internacional que hauria d'impulsar l'alliberament de les nacionalitats oprimides. També argumentà que la primera Guerra Mundial no hauria plantejat «una o diverses qüestions nacionalistes, sinó que les

²⁹ WATSON, D. R. «Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités». *The English Historical Review*, 439 (1995), p. 1191-1206; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. «Espías, idealistas e intelectuales: La *Union des Nationalités* y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912-1919)». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. H.ª Contemporánea*, t. 10, 1997, p. 120-122, i del mateix autor *Internacionalitzant el nacionalisme. El catalanisme polític i la qüestió de les minories nacionals a Europa (1914-1936)*. Catarroja: Afers, 2010.

³⁰ SOUTOU, Georges-Henri. «Les grandes puissances et la question des nationalités en Europe centrale et orientale pendant et après la Première Guerre Mondiale: actualité du passé?». *Politique étrangère*, 3 (1993), p. 701.

³¹ MOLAS, Isidre. *Lliga catalana. Op. cit.*; Riquer, Borja de *Lliga Regionalista... Op. cit.*; Charles EHRLICH, *Lliga Regionalista. Op. cit.*, i UCÉLAY-DA CAL, Enric. *El imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa, 2003.

³² BALCELLS, Albert; PUJOL, Enric; SABATER, Jordi. *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*. Barcelona: Proa, 1996.

³³ JARDÍ, Enric. *Puig i Cadafalch, arquitecte, polític i historiador de l'art*. Barcelona: Ariel, 1975. BALCELLS, Albert (ed.) *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003 y del mateix autor *Puig i Cadafalch, president de Catalunya, i la seva època*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2013. Sobre Maseras vegeu CORRETERG SÀEZ, Montserrat. *Alfons Maseras: Intel·lectual d'acció i literat (Biografia. Obra periodística. Traduccions)*. Barcelona: Curial-PAM, 1995 i UCÉLAY-DA CAL, Enric. *El Imperialismo catalán. Op. cit.*, p. 740-746.

planteja totes a la vegada, posant al primer lloc de la política mundial el principi de les nacionalitats». Criticà la neutralitat defensada pels governants espanyols, ja que aquesta evità que Espanya participés a la primera Guerra Mundial, alhora que remarcava que el govern espanyol no volia que la *qüestió catalana* fos examinada per la nova comunitat internacional que sorgiria de la guerra³⁴.

A la tardor de 1916, els catalanistes aconseguiren equiparar el *problema català* amb l'ucraïnès, lituà o txec, a l'assolir que la UdN publicqués un número monogràfic sobre Catalunya a *Les Annales des Nationalités*. L'autor/a o autors/es de l'estudi –possiblement, entre d'altres Maseras– assumien la perspectiva formulada per Prat de la Riba per la que Espanya no seria una nació, sinó un Estat plurinacional format per nacions, i defensaren que la nació catalana estaria dividida en quatre regions: el comtat del Rosselló, el principat de Catalunya i els regnes de València i de Mallorca³⁵.

La crisi de 1917, amb la constitució de juntes de defensa militars, l'Assemblea nacional de parlamentaris que liderava la Lliga i la vaga general revolucionària de l'agost, van suposar una gran sacsejada per al règim de la Restauració³⁶. La mort de Prat de la Riba, l'1 d'agost de 1917, implicà que l'arquitecte, arqueòleg, historiador de l'art, matemàtic i dirigent de la Lliga Josep Puig i Cadafalch el substituís en la presidència de la Mancomunitat³⁷. El 1918, la Lliga impulsà la campanya per aconseguir l'autonomia catalana, on es jugaren una bona part del seu prestigi i fracassaren³⁸.

L'increment de la inestabilitat política per la pèrdua de gairebé tot el protectorat del Marroc, després de la derrota d'Annual (1921), i per la violència terrorista que enfrontava, principalment a Barcelona, als pistolers anarquistes amb les forces d'ordre públic i els grups de terroristes finançats per la patronal³⁹. Aquestes circumstàncies propiciaren que alguns defensessin la necessitat d'un *cirurgià de ferro* i trobaren el candidat adient en el capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera. Aquest encapçalà un cop d'estat que inicialment comptà amb el suport de la Lliga, però la major part dels dirigents regionalistes se n'apartaren quan s'adonaren que la dictadura optava per basar el seu projecte, suposadament regeneracionista, en el nacionalisme espanyol, alhora que impulsaven l'uniformisme cultural. Tres mesos després de la instauració de la dictadura, Puig i Cadafalch s'exilià. Finalment, el govern encapçalat pel general Primo de Rivera dissolgué la mancomunitat el 1925.

El dictador optà per exiliar-se, el 1930, i durant la «dictablanda» van convocar eleccions municipals el 12 d'abril de 1931, amb la intenció de retornar al règim parlamentari de la Restauració. A les zones urbanes guanyaren les candidatures republicanes i a Catalunya un partit, amb diverses tendències internes, que acabava de constituir-se: Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) encapçalat per Francesc Macià. El 14 d'abril, a la ciutat de Barcelona, un dels seus dirigents del sector obrerista, Lluís Companys proclamà la República. L'acció de Companys va servir de precipitant perquè Macià es dirigís a la plaça de Sant Jaume i proclamés la República catalana, dins de la

³⁴ CORRETGER SÀEZ, Montserrat. *Vida i obra... Op. cit.*, p. 291-294.

³⁵ S.A. [MASERAS, Alfons?]. «Étude sur la nation catalane». *Les Annales des Nationalités*, 6-8 (1916), p. 99. Vegeu també NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. *Internacionalitzant el nacionalisme...* op. cit., p. 62.

³⁶ MARTÍNEZ FIOL, David i ESCULIES, Joan. *L'Assemblea de Parlamentaris de 1917 i la Catalunya rebel*. [Barcelona]: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència, 2017 i dels mateixos autors 1917. *El año en que España pudo cambiar*. Sevilla: Editorial Renacimiento [2018].

³⁷ BALCELLS, Albert. *Puig i Cadafalch... Op. cit.*

³⁸ BALCELLS, Albert. *El Projecte d'autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric*. Barcelona: Parlament de Catalunya, 2010.

³⁹ PICH MITJANA, Josep i MARTÍNEZ FIOL, David. «Manuel Brabo Portillo. Policía, espía y pistolero (1876-1919)». *Vínculos de Historia*, 8 (2019), p. 387-408.

confederació dels pobles ibèrics. Aquestes circumstàncies, impulsaren la proclamació de la República a Madrid⁴⁰.

El govern provisional no estava disposat a reconèixer la República catalana, ni tan sols volien transformar Espanya en una federació. Macià va haver d'acceptar la substitució de la República catalana per l'espanyola, a canvi de la creació de la Generalitat provisional de Catalunya, fet que explica perquè únicament Catalunya tenia govern autònomic a l'abril de 1931. L'objectiu de la nova Generalitat era elaborar i sotmetre a referèndum el projecte de llei d'Estatut que posteriorment hauria de ser discutit i aprovat a les Corts espanyoles. Pels redactors del projecte d'Estatut la República espanyola hauria de ser un Estat federal, ja que l'article 1er. del projecte d'Estatut de Núria deia que: «Catalunya és un Estat autònom dintre la República espanyola», mentre que l'article 1er. de la Constitució de 1931 establia que Espanya era un «Estado integral, compatible con la autonomía de los Municipios y las Regiones»⁴¹. En paraules de Luis Jiménez de Asúa, president de la comissió redactora del projecte constitucional, «se ha dicho con terca frecuencia que nuestra Constitución, aunque no fuese federal, era federable. El inelegante vocablo es más inexacto que antiestético. Nuestra Constitución de 1931 creó un Estado integral y no una república federativa o federable»⁴².

L'agost de 1932, el cap de Govern, Manuel Azaña, aconseguí que les Corts aprovessin l'Estatut i que la Generalitat n'acceptés la retallada per la commoció generada pel cop d'estat fracassat del general Sanjurjo. Davant de la impossibilitat d'arribar a un consens sobre la forma d'organització territorial espanyola, el filòsof José Ortega y Gasset afirmà que l'única solució possible seria la «conllevancia»⁴³. L'estatut del 1932, malgrat la retallada, era vist per molts catalans com la recuperació de l'autogovern perdut el 1714.

El president Macià morí el 25 de desembre de 1933 i va ser substituït per Lluís Companys. Durant la revolució d'octubre de 1934, Companys proclamà l'Estat català, dins de la federació espanyola. Era el que deia l'article 1er del projecte d'Estatut de Núria, aprovat al referèndum del 2 d'agost de 1931 pel 73% del cens. Fou una declaració més moderada que la de Macià, però intolerable per a la dreta espanyola. Companys i tot el seu govern van ser detinguts i empresonats, excepte Josep Dencàs que fugí per les

⁴⁰ MASPONS I ANGLASELL, Francesc. *República Catalana, Generalitat de Catalunya i República Espanyola: a l'entorn de la Generalitat de Catalunya i la República Espanyola*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Secretaria de Coordinació Interdepartamental, 2006. DUARTE, Àngel. *Republicans jugant amb foc. De Lluís Companys a Josep Tarradellas*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres, 2006. BONAMUSA, Francesc (dir.) *Generalitat de Catalunya: obra de govern 1931-1939*. 2 vols., Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, 2006 i 2009. TERMES, Josep. *La Catalanitat obrera: la República catalana, l'Estatut de 1932 i el moviment obrer*. Catarroja: Afers, 2007. MARTÍNEZ FIOL, David. *Estatisme i antiestatisme a Catalunya (1931-1939): rivalitats polítiques i funcionaries a la Generalitat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. CONTRERAS, Josep. *Azaña y Cataluña: historia de un desencuentro*. Barcelona: Edhasa, 2008.

⁴¹ GONZÁLEZ CASANOVA, José Antonio (introd.) *L'Estatut de Catalunya: l'Estatut de Núria*. Barcelona: Ed. 62, 1976. GARCÍA VOLTÀ, Gabriel. *España en la encrucijada: ¿la constitución de 1931, fórmula de convivencia?*. Barcelona: PPU, 1987. ALCALÁ-ZAMORA, Niceto. *Los Defectos de la Constitución de 1931 seguido de Tres años de experiencia constitucional y de un apéndice con el texto de la Constitución de 1931*. Madrid: Civitas, 1981. VIDARTE, Juan-Simeón. *Las Cortes constituyentes de 1931-1933: testimonio del primer secretario del Congreso de Diputados*. Barcelona: Grijalbo, 1976.

⁴² ARBÓS MARÍN, Xavier. «Doctrinas constitucionales y federalismo en España». *Op. Cit.*, p. 32-36, la cita és a la p. 32.

⁴³ RIU DE MARTÍN, Maria del Carmen. *El Problema Espanya-Catalunya segons els grans pensadors: Miguel de Unamuno, José Ortega y Gasset i Eugeni D'Ors*. [Vilafranca del Penedès]: Erasmus, 2011.

clavegueres de la conselleria de Governació. El President va ser jutjat, condemnat a trenta anys de presó i inhabilitat per exercir càrrecs públics⁴⁴.

A les eleccions del febrer de 1936, el triomf electoral del Front Popular a Espanya i del Front d'Esquerres a Catalunya suposà l'alliberament immediat dels presos pels fets d'octubre, quan el nou govern no havia tingut temps de decretar la seva amnistia. El govern de la Generalitat, encapçalat per Companys, fou restaurat, excepte el conseller de governació Dencàs. En síntesi, els anys de la segona República van ser convulsos. Catalunya recuperà l'autogovern, però el procés es va veure estroncat per la Guerra Civil i per la victòria franquista que imposà una dictadura políticament centralista i culturalment uniformitzadora, durant gairebé quaranta anys.

La mort del dictador, el 20 de novembre de 1975, implicà que fos succeït pel monarca Juan Carlos de Borbó. El sector oberturista del règim de la mà del president de les Corts, Torcuato Fernández-Miranda, i del cap del govern, Adolfo Suárez impulsaren la Llei per a la Reforma Política aprovada per les Corts el 16 de novembre i pel poble al referèndum del 15 de desembre de 1976. Rodolfo Martín Villa afirma que Fernández-Miranda opinava que: «la reforma había tenido un empresario, el Rey, un autor, él mismo y un actor, Adolfo Suárez. Dicha afirmación me pareció parcial». En canvi, no tenia cap problema per reconèixer que el dirigents de la Unión de Centro Democrático (UCD) provenien del franquisme, quan assegurava que: «un día el mayor de mis hijos me preguntó si Franco había sido de UCD. Curiosa pregunta y de no fácil contestación»⁴⁵.

A les eleccions generals del 15 de juny de 1977, a Catalunya s'imposaren les forces democràtiques progressistes i catalanistes; uns resultats electorals que possibilitaren el restabliment provisional de la Generalitat de Catalunya. El cap de govern, Adolfo Suárez, possiblement per limitar la influència de les opcions polítiques esquerranes a Catalunya, prengué la sorprenent decisió de restablir la Generalitat, amb el retorn de Josep Tarradellas. El 29 de setembre de 1977, el president del govern derogà la llei franquista de 1938 que eliminava les institucions catalanes i restablí la Generalitat provisional. El 17 d'octubre de 1977, nomenà a Tarradellas com a President de la Generalitat provisional. Aquest va tornar, el 23 d'octubre de 1977, i al seu primer discurs públic proclamà, des del balcó del Palau de la Generalitat, el seu famós: *Ciudadans de Catalunya, ja sóc aquí*⁴⁶.

L'acord entre Suárez i Tarradellas va permetre que Catalunya recuperés formalment l'autogovern, tot i que, en aquells moments, era una recuperació més nominal que real, ja que tot just, com a resultat de les eleccions abans esmentades, s'iniciava un procés constituent que culminaria amb l'aprovació de la Constitució espanyola (CE) de 1978, a partir de la que s'obriria el procés per al ple restabliment de l'autogovern de Catalunya⁴⁷.

El consens polític va permetre recuperar l'autogovern català, però potser es van deixar perdre oportunitats de dotar a la Generalitat d'un major pes polític i d'una capacitat financera similar a la basca i a la navarresa. Les primeres eleccions autonòmiques al Parlament de Catalunya les va guanyar Convergència i Unió (CiU) liderada per Jordi Pujol, tot i que en minoria. Els vint-i-tres anys de Jordi Pujol al capdavant de la presidència de la Generalitat van ser un temps d'institucionalització de l'autonomia, d'organització de la nova administració d'autogovern, de traspàs i d'exercici de les competències, d'aprenentatge de l'ofici de govern i de «*nation building*». El mateix Pujol

⁴⁴ JARDÍ, Enric. *Companys i el 6 d'octubre*. Barcelona: Proa, 1997. CASTELLS, Víctor. *El 6 d'Octubre: Palestra i Batista i Roca*. Barcelona: Dalmau, 2000 i LÓPEZ ESTEVE, Manel. *Els Fets del 6 d'octubre de 1934*. Barcelona: Base, 2013.

⁴⁵ MARTÍN VILLA, Rodolfo. *Al servicio del Estado*. Barcelona: Planeta, 1984, p. 85 i 133.

⁴⁶ ORTÍNEZ, Manuel. *Una vida entre burguesos. Memòries*. Barcelona: Ed. 62, 1993, p. 119-163, i CLAVERO ARÉVALO, Manuel. *España, desde el centralismo a las autonomías*. Barcelona: Planeta, 1983, p. 39-45.

⁴⁷ GIFREU, Josep; MOLINÉ, Emili A.; i RIBAS, Antoni. *Refent el país. Un any de parlamentarisme a Catalunya*. Barcelona: PAM, 1978.

reconeix que als polítics catalans de la transició els faltava cultura de govern i experiència per a saber negociar amb l'aparell estatal centralista⁴⁸. Aquests eren partidaris que tot canviés, perquè tot seguís igual. No ho aconseguiren, perquè Espanya es democratitzà, es descentralitzà i es desuniformitzà.

Alguns dels principals defensors del centralisme espanyol pensaren que el *federalisme* podria ser utilitzat per a frenar la transformació d'Espanya en un Estat Compost. El 1983, un grup d'alts funcionaris integrats a l'«Asociación Española de Administración Pública» van publicar sota el significatiu pseudònim de «Javier de Burgos» –el polític que, el 1833, impulsà l'aprovació de la divisió territorial d'Espanya en províncies– el llibre: *España. Por un estado federal*⁴⁹. Aquest mostra la percepció que tenia un rellevant sector de l'Administració espanyola de l'Estat de les Autonomies⁵⁰. És remarcable que el pròleg del llibre l'escriu el catedràtic, escriptor i polític del Partido Popular (PP) Alejandro Muñoz Alonso⁵¹, i l'epíleg el redactés el catedràtic en Dret Constitucional, editor i diplomàtic Jorge de Esteban⁵².

Una altra perspectiva del federalisme la trobem al llibre que els socialistes catalans publicaren després de la primera dècada de recuperació de l'autonomia, en què consideraven que la primera fase d'implantació de l'Estat de les autonomies, identificada amb la descentralització, s'havia dut a terme exitosament, però caldria iniciar una segona etapa bàsicament política, ja que els «Gobiernos autonómicos deben compartir el poder político. Es preciso, pues, que puedan ejercer realmente sus competencias legislativas, que dispongan de una hacienda que les permita decidir autónomamente y responsabilizarse de sus decisiones ante sus electores, y que participen en las decisiones de Estado que les afectan»⁵³.

Si es comparen els llibres del col·lectiu Javier de Burgos, amb el publicat pels socialistes catalans, amb un article d'en Pasqual Maragall, veurem que tenen ben poc en comú. Tanmateix, tant els uns com els altres, es presentaven com a federalistes, i quan una idea és «tan confusa que puede ser utilizada por grupos que se consideran rivales,

⁴⁸ *Ibid.*, p. 14.

⁴⁹ «BURGOS, Javier de» [pseudònim col·lectiu de l'«Asociación Española de Administración Pública»]. *España. Por un estado federal*, amb pròleg de MUÑOZ ALONSO, Alejandro i epíleg de ESTEBAN, Jorge de. Barcelona: Argos Vergara, 1983. A tall d'exemple, vegeu les p. 12 o 90-91.

⁵⁰ ARBÓS MARÍN, Xavier. «Doctrinas constitucionales y federalismo en España». *Op. Cit.*, p. 48-50. Vegeu també les notes 121 i 122.

⁵¹ Alejandro MUÑOZ ALONSO nascut el 1934 és doctor en Dret i llicenciat en Ciències Polítiques per la Universitat Complutense de Madrid; catedràtic d'Opinió Pública de la Universitat Complutense i la Universitat San Pablo CEU i autor de llibres com *La aritmética de la libertad* (1975), *Comunicación política* (1995), *El fracaso del nacionalismo* (2000). Va ser diputat del PP entre 1989 i 2000. Actualment es senador i molt crític amb el moviment català partidari d'exercir el dret a decidir. Vegeu http://www.fundacionfaes.org/es/publicaciones/167/espana_en_primer_plano_-_ocho_anos_de_politica_exterior_-1996-2004. (Consultat el 27 de març de 2014), i els articles d'opinió http://www.elimparcial.es/opiniones_autor/4314.html. (Consultat el 27 de març de 2014).

⁵² Jorge de ESTEBAN nascut el 1938 és llicenciat en Dret i Ciències Polítiques per la Universitat Complutense de Madrid i doctor per la Sorbona de París. Des de 1972 era professor de Dret Polític a la Universitat Complutense y el 1980 va ser nomenat catedràtic. Ha estat ambaixador a Roma, entre 1982 i 1986, president d'Unidad Editorial, l'editora que publica el diari *El Mundo*, entre el 2005 i el 2007. És autor d'un tractat de Dret Constitucional, en tres volums, que és molt utilitzat a les facultats de Dret espanyoles. Vegeu http://es.wikipedia.org/wiki/Jorge_de_Esteban. (Consultat el 27 de març de 2014).

⁵³ ARMET, Lluís. «Horizonte federal y realidad política: notas para un debate». A Diversos Autores. *Federalismo y Estado de las autonomías*. Barcelona: Planeta, 1988, p. X-XI.

suele ocurrir también que al final todos la acaben abandonando, pues a nadie le gusta llevar la misma bandera que su adversario»⁵⁴.

A Catalunya, les diferents opcions catalanistes optaren per reformar l'Estatut d'Autonomia de 1979, seguint la legalitat vigent. Durant l'elaboració de l'Estatut d'Autonomia de 2006 van haver-hi unes fortes dosis de confusió, d'imprudència partidista i de divisió catalanista. La magnitud i la radicalitat de la campanya en contra de la reforma estatutària catalana va atrapar al president del Govern, el socialista Rodríguez Zapatero. Aquest estava molt condicionat pels veterans *barons* espanyolistes del PSOE, és a dir, per bona part dels principals dirigents territorials i històrics del socialisme espanyol que estaven influïts per la cultura política del jacobinisme. Pasqual Maragall va ser víctima política d'aquesta incomprensió, ja que una proposta federalista plantejada des de Catalunya i basada en el reconeixement del fet de la plurinacionalitat espanyola no va ser acceptada per les forces polítiques majoritàries, ni pels principals mitjans de comunicació, ni per bona part de la intel·lectualitat espanyola. Després d'haver passat pel ribot parlamentari, en expressió d'Alfonso Guerra, l'Estatut va entrar en vigor el 18 de juny de 2006, com llei orgànica del bloc constitucional, però encara quedaven set recursos al Tribunal Constitucional (TC). Finalment, aquests van ser resolts a la sentència del TC de 28 de juny de 2010.

La major part de la societat catalana es va sentir menystinguda pel dictamen que afectava a una part essencial de l'autogovern català, tal com posà de relleu la manifestació en contra de la sentència convocada a Barcelona, el 10 de juliol del 2010, encapçalada pel lema: «Som una nació, nosaltres decidim», que comptà amb el suport de tots els partits polítics catalans, excepte el PP i Ciutadans. La resposta popular va ser aclaparadora. La resolució del TC va ser un cop duríssim per als pactistes. De fet, ha obert una nova etapa, sense precedents, ja que històricament, tant federalistes com la major part dels catalanistes volien transformar Espanya en un Estat compost que reconegués l'autogovern de Catalunya i respectés tant la llengua com la cultura catalanes. Arran de la sentència, una bona part de la societat catalana va entendre que no era possible una España plural i que l'única manera de garantir tant l'autogovern com la subsistència de la cultura catalana passaven per la independència de Catalunya del Regne d'Espanya, tot i voler continuar formant part de la Unió Europea. Als darrers anys, el procés de ruptura entre el govern central i el de la Generalitat s'ha accentuat.

A tall de conclusió

Durant la primera meitat del segle XIX, alguns sectors intel·lectuals catalans i de la resta d'Espanya van esforçar-se per construir una identitat espanyola que integrés els particularismes d'arreu de l'Estat. D'aquesta forma, catalanitat i espanyolitat foren, fins al Sexenni democràtic (1868-1874), complementàries posant de manifest l'existència d'un doble patriotisme no necessàriament contradictori. De fet, particularistes i catalanistes rebutjaren l'espanyolitat «oficial» argumentat que no eren contraris a la unitat d'Espanya, sinó a la seva uniformització.

El 1872, Ramon Padró i Pedret va pintar l'embarcament dels voluntaris catalans a Cuba al port de Barcelona. Els voluntaris portaven el mateix uniforme dels que havien lluitat a la Guerra d'Àfrica de 1860 i una gran bandera espanyola, on havien canviat l'escut amb el castell i el lleó per les quatre barres envoltades per una palma i un llorer.

⁵⁴ CAGIAO, Jorge. «Introducción». *Tres maneras de...Op. Cit.*, p. 15 i és aconsellable la lectura de com Cagiao estableix què hauríem d'entendre per federalisme i la vinculació d'aquest concepte amb la ciència jurídica, vegeu les p. 15-34.

Simbòlicament, amb la seva bandera els voluntaris catalans remarcaven la seva espanyolitat, i amb l'escut la seva catalanitat. De fet, el catalanisme vuitcentista majoritari el que pretenia era transformar l'Espanya politico administrativa centralista que identificava la llengua castellana com l'espanyola i impulsava un procés d'uniformització cultural, en un Estat descentralitzat respectuós amb l'autogovern, la cultura i la llengua catalanes.

El nacionalisme espanyol i el catalanisme s'han configurat mútuament. Amb el temps, de manera contradictòria i sovint implícita, acabarà havent-hi qui defineixi Catalunya com l'estat i Espanya com la nació, o a la inversa, això sí, amb diverses solucions polítiques que abastaven des del federalisme a l'autonomisme, fins a l'independentisme, minoritari fins a la sentència del TC de 28 de juny de 2010.

L'Estat Autòmic sorgit de la CE de 1978 té una vessant descentralitzadora, que reconeix i garanteix l'autonomia de les nacionalitats i de les regions. No obstant, no s'ha transformat en una veritable federació. D'una banda, les formacions polítiques majoritàries i algunes en ràpid creixement són partidàries d'impulsar un procés de recentralització, tant política com també administrativa i cultural. La negativa al desenvolupament federal de la Constitució i al reconeixement de la plurinacionalitat i la multiculturalitat espanyola impulsà la radicalització dels nacionalismes subestats. Als darrers anys l'independentisme ha pres major volada a Catalunya, i ha penetrat transversalment a les diferents forces polítiques tant del catalanisme com a la societat civil. És un independentisme cívic que defensa la identitat nacional i el dret a decidir del poble català.

Des de la sentència del TC de 28 de juny de 2010, la major part dels catalanistes són explícitament independentistes. L'Estat de les Autonomies és qüestionat, tant pels que impulsen un procés recentralitzador, com pels partidaris d'una reforma que reconegui la plurinacionalitat espanyola o pels que defensen la independència de Catalunya. Hi ha pocs dubtes que vivim temps interessants i que iniciem una nova etapa de la que no és previsible saber quan i com finalitzarà. El 21 de setembre de 2012, el dibuixant Ferreres publicà una caricatura en la que Pi i Margall, un dels presidents de la I República espanyola, així com Valentí Almirall, el primer líder del catalanisme polític, es trobaven asseguts en butaques al cel. Pi deia: «nos dejamos la piel en el intento para conseguir que nos llamen separatistas» i Almirall li responia que: «després de predicar anys el federalisme a Espanya, vaig saber que dos no es poden federar si un no ho vol». La història únicament pot intentar explicar com hem arribat a la situació actual, però ningú pot preveure el que ens depara el futur.

Bibliografia

AJA, Eliseo. *Democracia y socialismo en el siglo XIX español: el pensamiento político de Fernando Garrido*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo, 1976.

ALCALÁ-ZAMORA, Niceto. *Los Defectos de la Constitución de 1931 seguido de Tres años de experiencia constitucional y de un apéndice con el texto de la Constitución de 1931*. Madrid: Civitas, 1981.

ALMIRALL, Miquel. «L'espanyolitat dels fundadors de la Renaixença». *L'Avenç*, 169 (1993), p. 58-61.

A. Z. [ALMIRALL, Valentí]. *Escritos Catalanistas. El Renacimiento Catalán. Las leyes forales y el carlismo en Cataluña*. Barcelona: Impremta de Pedro Casanovas, 1868 [1878], p. 50-74.

ARBÓS MARÍN, Xavier. «Doctrinas constitucionales y federalismo en España». *WP*, Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS), 245 (2006), p. 32-36 i 48-50.

ARMET, Lluís. «Horizonte federal y realidad política: notas para un debate». Diversos Autors. *Federalismo y Estado de las autonomías*. Barcelona: Planeta, 1988, p. X-XI.

BALCELLS, Albert; PUJOL, Enric; SABATER, Jordi. *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*. Barcelona: Proa, 1996.

BALCELLS, Albert (ed.) *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.

BALCELLS, Albert. *El Projecte d'autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric*. Barcelona: Parlament de Catalunya, 2010.

BALCELLS, Albert. *Puig i Cadafalch, president de Catalunya, i la seva època*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2013.

BLADÉ DESUMVILA, Artur. *Felibres i catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1961.

«BURGOS, Javier de» [pseudònim col·lectiu de l'«Asociación Española de Administración Pública»]. *España. Por un estado federal*, amb pròleg de MUÑOZ ALONSO, Alejandro i epíleg de ESTEBAN, Jorge de. Barcelona: Argos Vergara, 1983. A tall d'exemple, vegeu les p. 12 o 90-91.

CACHO VIU, Vicente. *Els modernistes i el nacionalisme cultural*. Barcelona: La Magrana, 1984, p. IX-X i XVII.

CAGIAO, Jorge. «Introducción». *Tres maneras de entender el federalismo. Pi y Margall, Salmerón y Almirall. La teoría de la federación en la España del siglo XIX*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2014, p. 15-34.

CAMINAL, Miquel i PICH, Josep. «Federalisme i catalanisme (1868-2010)». *Activitat parlamentària*, 21 (abril de 2010), p. 8-15.

CAPÇALERA de *Lo Somatent. Periodich polítich lliberal* (24 d'octubre de 1868).

CASTELAR, Emilio. «Discurs parlamentari, sessió del 23 de juliol de 1873». *La Flaca*, tom II, 78 (21 d'agost de 1873), p. 3.

CASTELLS, Víctor. *El 6 d'Octubre: Palestra i Batista i Roca*. Barcelona: Dalmau, 2000.

CLAVERO ARÉVALO, Manuel. *España, desde el centralismo a las autonomías*. Barcelona: Planeta, 1983, p. 39-45.

CONTRERAS, Josep. *Azaña y Cataluña: historia de un desencuentro*. Barcelona: Edhasa, 2008.

CORRETGER SÀEZ, Montserrat. *Alfons Maseras: Intel·lectual d'acció i literat (Biografia. Obra periodística. Traduccions)*. Barcelona: Curial-PAM, 1995 p. 291-294.

- CURET, Francesc. *Història de Teatre Català*. Barcelona: Aedos, 1967, p. 121.
- DUARTE, Àngel. *Republicans jugant amb foc. De Lluís Companys a Josep Tarradellas*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres, 2006. BONAMUSA, Francesc (dir.) *Generalitat de Catalunya: obra de govern 1931-1939*. 2 vols. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, 2006 i 2009.
- EHRlich, Charles E. *Lliga Regionalista: Lliga Catalana, 1901-1936*. Barcelona: Institut Cambó Alpha, 2004.
- FELIU, Antoni. *El Diluvio*, Barcelona (8 de gener de 1917).
- FERRER, Miquel. *De la fundació de la Lliga Regionalista a la Primera Guerra Mundial (1901-1918)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1977.
- FRADERA, Josep M. *La Nación imperial. Derechos, representación y ciudadanía en los imperios de Gran Bretaña, Francia, España y Estados Unidos, 1750-1918*. Barcelona: Edhasa, 2015.
- GABRIEL, Pere. Pròleg, a Josep PICH, *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall (1841-1904)*. Vic: Eumo, 2004, p. 15-19.
- GARCÍA VOLTÁ, Gabriel. *España en la encrucijada: ¿la constitución de 1931, fórmula de convivencia?*. Barcelona: PPU, 1987.
- GHANIME, Albert. «L'Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón de Víctor Balaguer, aportacions i reflexions per a una contextualització». *Cercles*, 19 (2016), p. 261-304.
- GIFREU, Josep, MOLINÉ, Emili A. i RIBAS, Antoni. *Refent el país. Un any de parlamentarisme a Catalunya*. Barcelona: PAM, 1978.
- GONZÁLEZ CASANOVA, José Antonio. *Federalisme i Autonomia a Catalunya (1868-1938)*. Barcelona: Curial, 1974, p. 104-112.
- GONZÁLEZ CASANOVA, José Antonio (introd.) *L'Estatut de Catalunya: l'Estatut de Núria*. Barcelona: Ed. 62, 1976.
- GRAU, Josep. *La Lliga Regionalista i la llengua catalana, 1901-1924*. Barcelona: PAM, 2006.
- HENNESSY, Charles A. M. *La República federal en España*. Madrid: Aguilar, 1966, p. 75 i 115.
- HINA, Horst. *Cataluña y Castilla en el debate cultural 1714-1939*. Barcelona: Península, 1986, p. 158.
- IZQUIERDO BALLESTER, Santiago. *La Primera victòria del catalanisme polític: el triomf electoral de la candidatura dels «quatre presidents» (1901)*. Barcelona: Pòrtic, 2002.
- JARDÍ, Enric. *Puig i Cadafalch, arquitecte, polític i historiador de l'art*. Barcelona: Ariel, 1975.
- JARDÍ, Enric. *Companys i el 6 d'octubre*. Barcelona: Proa, 1997.

LLORENS VILA, Jordi. *La Lliga de Catalunya i el Centre Escolar Catalanista: dues associacions del primer catalanisme polític*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996.

LÓPEZ ESTEVE, Manel. *Els Fets del 6 d'octubre de 1934*. Barcelona: Base, 2013.

LLORENS VILA, Jordi. *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític. Dels orígens a la presidència del Dr. Martí i Julià: 1891-1903*. Barcelona: PAM, 1992.

LLUCH, Ernest. *Las Españas vencidas del siglo XVIII. Claroscuros de la ilustración*. Barcelona: Crítica, 1999.

LLUCH, Ernest. *L'Alternativa catalana. 1700-1714-1740 Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria. Teoria i acció austriacistes*. Vic: Eumo, 2000.

LLUCH, Ernest. «El Liberalismo fuerista en el s. XIX: Corona de Aragón y País Vasco». *Derechos históricos y constitucionalismo útil*. Bilbao: Fundación BBV. Documenta, 2000, p. 45-59.

MALUQUER DE MOTES, Jordi a GARRIDO, Fernando. *La Federación y el socialismo*. Barcelona: Mateu, 1970.

MARTÍN VILLA, Rodolfo. *Al servicio del Estado*. Barcelona: Planeta, 1984, p. 85 i 133.

MASPONS I ANGLASELL, Francesc. *República Catalana, Generalitat de Catalunya i República Espanyola: a l'entorn de la Generalitat de Catalunya i la República Espanyola*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Secretaria de Coordinació Interdepartamental, 2006.

MARFANY, Joan Lluís. *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Ed. 62, 2017, p. 479-488, 536-537 i 651.

MARTÍNEZ FIOL, David. *Estatisme i antiestatisme a Catalunya (1931-1939): rivalitats polítiques i funcionaries a la Generalitat*. Barcelona: PAM, 2008.

MARTÍNEZ FIOL, David i ESCULIES, Joan. *L'Assemblea de Parlamentaris de 1917 i la Catalunya rebel*. [Barcelona]: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència, 2017.

MARTÍNEZ FIOL, David i ESCULIES, Joan. *1917. El año en que España pudo cambiar*. Sevilla: Editorial Renacimiento [2018].

MARTÍNEZ PASTOR, Eugenio. *Fernando Garrido, su obra y su tiempo*. Cartagena: Instituto de Estudios Cartagineses, 1976.

S.A. [MASERAS, Alfons?]. «Étude sur la nation catalane». *Les Annales des Nationalités*, 6-8 (1916), p. 99.

MOLAS, Isidre. *Lliga catalana: un estudi d'estasiologia*. Barcelona: Edicions 62, 1973.

MONTESQUIEU [SECONDAT, Charles Louis de]. *De L'Esprit des Loix. Ou du rapport que les Loix doivent avoir avec la Constitution de chaque Gouvernement, les mœurs, le climat, la religion, le commerce, &c. à quoi l'Auteur a ajouté des recherches nouvelles sur les Loix Françaises, & sur les Féodales*. Amsterdam: Chez Chatelain, 1749.

MUÑOZ ALONSO, Alejandro

http://www.fundacionfaes.org/es/publicaciones/167/espana_en_primer_plano_-_ocho_anos_de_politica_exterior_-1996-2004. (Consultat el 27 de març de 2014)
http://www.elimparcial.es/opiniones_autor/4314.html. (Consultat el 27 de març de 2014).

S.A. [NAKENS, José]. «Fernando Garrido». *El Motín. Periódico satírico semanal*, 22 (28 de maig de 1892), p. 1.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. «Espías, idealistas e intelectuales: La *Union des Nationalités* y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912-1919)». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. H.^a Contemporánea*, t. 10, 1997, p. 120-122.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. *Internacionalitzant el nacionalisme. El catalanisme polític i la qüestió de les minories nacionals a Europa (1914-1936)*. Catarroja: Afers, 2010, p. 62.

ORTÍNEZ, Manuel. *Una vida entre burgesos. Memòries*. Barcelona: Ed. 62, 1993, p. 119-163.

OTEO SANS, Ramon. «Xarons, truculents i sentimentals: la cultura de fulletó i la sàtira estripada». A ANGUERA Pere (dir.), «La consolidació del món burgès 1860-1900». A RIQUER, Borja de. *Història, política, societat i cultura dels països catalans*, vol. 7. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 341 i 343-348.

PICH, Josep. *El Centre Català. La primera associació política catalanista (1882-1894)*. Catarroja: Afers, 2002.

PICH, Josep. *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall (1841-1904)*. Vic: Eumo, 2004, p. 39-61, 181-186.

PICH, Josep. «La Renaixença Popular. De l'espanyolisme de la guerra d'Àfrica a l'inici de la represa de la cultura nacional catalana (1859-1868)». A FONTANA, Josep. *Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*. Barcelona: Crítica, 2004.

PICH MITJANA, Josep. *Valentí Almirall i el federalisme intransigent*. Barcelona: Afers, 2006, p. 63-91.

PICH, Josep. «La génesis del catalanismo político. De los inicios de la Restauración a la crisis del Centre Català». *Hispania. Revista Española de Historia*, 229 (2008), p. 437-470.

PICH MITJANA, Josep. «La constitució de Cadis de 1812 i el republicanisme. Les perspectives divergents de Pi i Margall i Labra». *Rubrica Contemporanea*, 1 (2012), p. 111-137.

PICH MITJANA, Josep. Pròleg a GARRIDO, Fernando. *Los Estados Unidos de Iberia*. Barcelona: Edicions Online del GRENS, 2014, p. I-XII.

PICH, Josep i MARTÍNEZ FIOL, David. «Les construccions identitàries de la catalanitat vuitcentista». A VENTEO Daniel. *Símbols del catalanisme*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 2019, p. 212-247.

PICH MITJANA, Josep i MARTÍNEZ FIOL, David. «Manuel Brabo Portillo. Policía, espía y pistolero (1876-1919)». *Vínculos de Historia*, 8 (2019), p. 387-408.

PORTILLO VALDÉS, José M. «Nación política y territorio económico. El primer modelo provincial español (1812)». *Historia contemporánea*, 12 (1985), p. 248.

RIQUER, Borja de. *Lliga Regionalista: la burguesia catalana i el nacionalisme, 1898-1904*. Barcelona: Edicions 62, 1977.

RIU DE MARTÍN, Maria del Carmen. *El Problema Espanya-Catalunya segons els grans pensadors: Miguel de Unamuno, José Ortega y Gasset i Eugeni D'Ors*. [Vilafranca del Penedès]: Erasmus, 2011.

ROCA, Rafael [a cura de]. *Teodor Llorente patriarca de la Renaixença*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2011, p. 396-397.

ROURE, Conrad. *Memòries de Conrad Roure. Recuerdos de mi larga vida*. Toms I-III, Vic: Eumo, 2010, p. 34-35, 109-127 i 442-453.

ROVIRA I VIRGILI, Antoni. *Lectura de Pi i Margall*. Barcelona: Edicions la Magrana i Diputació de Barcelona, 1990, p. 139.

SOUTOU, Georges-Henri. «Les grandes puissances et la question des nationalités en Europe centrale et orientale pendant et après la Première Guerre Mondiale: actualité du passé?». *Politique étrangère*, 3 (1993), p. 701.

SUNYER, Magí. «La llengua catalana, del col·loquialisme a l'alta cultura». A ANGUERA Pere (dir.), «La consolidació del món burgès 1860-1900». A RIQUER, Borja de. *Història, política, societat i cultura dels països catalans*, vol. 7. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 284-288.

TERMES, Josep. *La Catalanitat obrera: la República catalana, l'Estatut de 1932 i el moviment obrer*. Catarroja: Afers, 2007.

TUBINO, Francisco María. *Historia del Renacimiento literario en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid: Tello, 1880, p. 427-431.

UCELAY-DA CAL, Enric. «Cuba y el despertar de los nacionalismos en la España peninsular». *Studia Historica. Historia Contemporánea, Universidad de Salamanca*, 15, (1997), p. 151-192.

UCELAY-DA CAL, Enric. *El imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa, 2003.

UCELAY-DA CAL, Enric. *Breve historia del separatismo catalán*. Barcelona: Editorial B, 2018, p. 740-746.

VALENTÍ FIOL, Eduard. *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1973, p. 111-113 i 124-138.

VIDARTE, Juan-Simeón. *Las Cortes constituyentes de 1931-1933: testimonio del primer secretario del Congreso de Diputados*. Barcelona: Grijalbo, 1976.

WATSON, D. R. «Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités». *The English Historical Review*, 439 (1995), p. 1191-1206.